

Endülüs'te Tarih Yazıcılığı

C. Ersin Adıgüzel*

orcid/0000-0002-1302-7873

Özet: Iber Yarımadası'nda VIII-XV. yüzyıllar arasında devam eden İslâm hakimiyeti boyunca Müslüman yazarlar tarafından telif edilen dünya tarihi, bölge tarihi, şehir tarihi, tabakât-terâcim eserleri, fehreseler, tezkireler ve o dönemde tarih yazıcılığından ayrı düşünülemeyecek olan coğrafya kitapları gibi eserlerle zengin bir tarih yazıcılığı literatürü ortaya çıkmıştır. Endülüs'te yaşayan çeşitli milletlere mensup kişilerin tarih alanında yazdıkları eserle söz konusu literatür daha da zengin bir hal almıştır. Günümüze ulaşan en eski örnekler, söz konusu tarih yazıcılığının Endülüs'ün fethinden yaklaşık bir buçuk asır sonra kaleme alınan eserlerle başladığını göstermektedir. Endülüslü tarihçilerin kaleme aldıkları ilk örneklerden itibaren Endülüs'te tarih yazıcılığının İslâm tarih yazıcılığı geleneğinin etkisi altında geliştiği görülmektedir. Bu erken dönem eserlerinin bazılarının Endülüs coğrafyası ve bölgenin İslam hakimiyeti öncesi tarihi hakkında da bilgiler sunması, Endülüslü tarihçiler arasında Latince kaleme alınmış mahalli eserlerden de faydalanan kişilerin varlığını göstermektedir. Endülüs'te ilmin çeşitli sahalarında büyük gelişmelerin yaşandığı XI-XII. yüzyıllarda tarih yazıcılığı açısından da son derece önemli eserler telif edilmiştir. Bu çalışma, Endülüs'te IX-XV. yüzyıllar arasında Müslüman yazarlar tarafından dünya tarihi, bölge tarihi ve şehir tarihi olarak telif edilen eserleri genel hatlarıyla ele alarak bu eserlerin karakteristik özelliklerini, Endülüs tarihi açısından taşıdıkları kaynaklık değerini ve İslâm tarih yazıcılığı geleneği ile ilişkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İslâm, Tarih Yazıcılığı, Yerel Tarih

Historiography in al-Andalus

Abstract: During the Islamic rule in al-Andalus between the 8-15th centuries, a rich historiographical literature had emerged by means of works such as world history, regional history, urban history, bio-bibliographic dictionaries, *fahrasas*, literature biographies and geography books that were inseparable from historiography of that time, which were written by Muslim writers. In addition to this, the literature had been flourished in the field of history by the people of various nations living in there. The oldest examples had reached this time

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: ceadiguzel@istanbul.edu.tr.

show that the historiography started in al-Andalus with the works written approximately one and a half century after the Muslim conquest of al-Andalus. It is seen that historiography in al-Andalus had developed under the influence of the Islamic historiographical tradition from the first examples of Andalusian historians. Some of these early works also provide information about the geography of Iberian Peninsula and its history before the Islamic rule. Thus, the fact indicates that the existence of people among the Andalusian historians benefited from local works written in Latin. The Andalusian historians had compiled extremely important works in terms of historiography in the 11-12th centuries when remarkable developments were produced in various fields of science in al-Andalus. This work aims to determine the characteristic features of the history books which were written as world history, regional history and urban history in al-Andalus between the 9-15th centuries, their values of source in terms of history of al-Andalus and their relations with the Islamic historiography.

Keywords: al-Andalus, Islam, Historiography, Local History

Extended Summary

During the Islamic rule in al-Andalus continued for more than nine centuries, many works had been penned on various subjects of history. These works diversified considerably in terms of the subject, such as history books were written on the political history of al-Andalus, bio-bibliographical dictionaries, the fahrasa books that complemented or detailed these bio-bibliographical dictionaries, and the geography books that cannot be considered apart from historiography because of the conception of the writing in that period. The first history book “Kitāb al-Tārīkh” was written by Abd al-Malik ibn Habīb, who was an eminent Islamic jurisprudence scholar, in al-Andalus in the first half of the 3/9th century. He compiled information about historical issues from Qur’anic verses and hadith, and from early Islamic historians’ knowledge such as Ibn Ishāk, Ibn Hishām and al-Wāqidī.

Crucial political and scientific developments had occurred in al-Andalus in the 4/10th century. In this period, Abd al-Rahmān III, the ruler of Spanish Umayyads, had rebuilt up the state power and the authority and carried it further by suppressing internal revolts had lasted for a long time, conducting militarily and politically successful struggles against the Christian kingdoms and Fātimids, declaring the caliphate in al-Andalus and developing diplomatic relations with the Holy Roman-German Empire and the Byzantine Empire. This stable administration was also continued by his son Hakam II and his grandson Hishām II. Thanks to the relations between al-Andalus and the Eastern Islamic world, the developments in the scientific life in the East had received by Andalusians. The first remarkable developments in the field of history in al-Andalus were seen in this century.

The collapse of the Spanish Umayyads at the beginning of the 5/11th century was the start of the period of the political depression that lasted for about a century. At the same time, great developments were experienced in the scientific life of al-Andalus. These growths were the results of the scientific activities had

improved and carried out by Muslim scholars ever since the conquest and the patronage of the scholars by the rulers who governed the cities and regions of the party kings period. The developments in the scientific field in al-Andalus were also observed in historiography and significant history books were written in this period.

Shortly after the heavy defeat of the Muslims by a Crusader army, formed with the efforts of the Kingdom of Castile, in the Battle of Las Navas de Tolosa in 1212, the Almohads entered the process of the collapse. The weakness resulted in the capture of a great deal of the Andalusian lands by the kingdoms such as Castile, Aragon, and Portugal. Besides the political, economic and social consequences of the loss of the Andalusian Muslims' lands, its effects were observed on the poetry, literature and historiography at the same time. The social and economic difficulties had been experienced by the Muslim people residing in the lost Andalusian cities led to an immigration wave within al-Andalus and to the Maghrib. In the last period of al-Andalus, history books were written with the impacts of the change, that deeply affected the social structure of the region, for more than a century after the establishment of the Nasrids. It is possible to see the consequences of the loss of the land in al-Andalus in history books had been written an instructive way with their classification that take lessons from the past in this period.

The Andalusian historians were mostly interested in the history of the region in which they lived apart from few examples, which had compiled as world history. Although the conquest of al-Andalus and Islamic rule were at the center of the Andalusian historiography, it is noteworthy that the physical geography of the Iberian Peninsula and its pre-Islamic history had been studied ever since the 4/10th century. This situation displays the existence of an interest on the history of the region among Andalusian Muslims and it can also be thought that the Muslims adopted the land in which they lived and considered the Islamic rule as a continuation of the previous period.

Significant developments in terms of historiography were observed in al-Andalus during the last period of the Spanish Umayyads and the period of the party kings. For example, Ibn Hayyān, who was accepted as the greatest historian and lived in this period, had the opportunity to select the reliable information from the works of Andalusian historiography compiled in the previous century by evaluating them. Because of the effect of the administration of the Almoravids and Almohads, the sources of the history of al-Andalus mainly consist of works were written by Moorish historians such as Ibn Idhārī and Ibn Sa'īd in these periods.

As discussed in the context of this study, significant three features particularly necessitate to evaluate the historiography, starting with Ibn Hayyān in the 5/11th century, continuing with Ibn Sāhib al-Salāt in the 6/12th century and ending with Ibn al-Khātīb in the 8/14th century, in Andalusian historiography and make their works of these historians the valuable sources of Andalusian history. Firstly, all of these authors compiled the works with their eyewitnesses or information that received from them. Another feature is that the historians criticized the accounts of the sources and used them in the works after they

checked their reliability. To write their works on the basis of the archival resources by accessing to the official correspondence of the state is the final feature that increases the importance of the works such as al-Muqtabas, al-Mann bi'l-imâma, al-Ihâta and al-Lamha al-badriyya.

Giriş

Endülüs'te dokuz asırdan fazla süren İslam varlığı boyunca tarihin çeşitli konularına dair çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, bölgenin siyasî tarihi hakkında yazılmış tarih kitaplarının yanı sıra, bilim tarihi, sosyal tarih ve edebiyat tarihi için ana kaynaklar olan tabakât-terâcim eserleri ve bu eserleri tamamlayan yahut detaylandıran fehrese kitapları ile yazıldıkları dönemin telif anlayışı dolayısıyla tarih yazımından ayrı düşünölemeyecek olan coğrafya kitapları gibi konu bakımından oldukça çeşitlilik göstermektedir.

Endülüs'ün 92/711 yılında Müslümanlar tarafından fethi ve akabinde bölgeye Müslüman nüfusun iskan edilmesi, gerek yerleşen Müslümanlar gerekse yerli halk için yeni bir toplumsal yapı inşasının başlangıcı olmuştur. Etnik köken, kültür, dinî inanç ve konuştukları dil bakımından farklılık gösteren unsurların bir arada yaşamaya başlaması İber Yarımadası'nın toplumsal ve kültürel tarihinde önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. Endülüs'ün yeni sakini olan Müslümanlar burada yerleşik bir toplumsal düzene sahip olabilmek için zamana ihtiyaç duymuşlar, bu ise Endülüs'teki İslâm hakimiyetinin erken dönemleri hakkında tarih yazıcılığıyla ilgili eserlerin fetihten sonra görece geç bir tarihte ortaya çıkmasının başlıca sebebi olmuştur. Bu bağlamda Endülüs tarihinin erken dönemine dair bilgi veren en eski kaynakların Endülüslü Müslüman tarihçiler tarafından değil, İber Yarımadası'nda yaşayan müsta'ribler¹ (mozarab) veya Belâzurî'nin *Fütûhü'l-büldân*'ı ve İbn Abdülhakem'in *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs*'ü gibi Endülüs dışından kişilerce telif edilmiş olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Bunlardan müsta'ribler tarafından yazılanlarda, Endülüs'ün fethinden sonra İber Yarımadası'na yerleşen Müslüman topluluk hakkında uyanan ilginin sonucu olarak Müslümanlar hakkında bilgi derleme çabası dikkat çeker (Albarrán Iruela, 2013: 47 vd). Belâzurî eserinde İslâm hakimiyetindeki bölgeler hakkında bilgiler verirken Endülüs'ün fethi ve bölge hakkında da kısaca bilgi verir (Belâzurî, 1987: 330-331). İbn Abdülhakem ise Endülüs'ün fethi ve valiler dönemi hakkında kendisinden sonraki tarihçiler tarafından da kullanılacak detaylı bilgiler vermiştir (İbn Abdülhakem, 1964: 70 vd).

Münhasıran Endülüs tarihine dair yazıldığı bilinen en eski eser de yine Endülüs dışında, Mısır'da Ebû Osman Sa'îd b. Kesîr (ö. 226/840) tarafından yazılan ancak günümüze ulaşmamış bulunan *Ahbâru'l-Endelüs* adlı kitaptır (Mekkî, 1957, s. 185). Endülüs'te tarih alanında telif edildiği bilinen ilk eser İslâm fethinden

¹ Müsta'rib terimi, inanç olarak İslâm'ı kabul etmemekle birlikte Endülüs'te Müslümanlarla bir arada yaşayarak kültürel olarak Müslümanlardan etkilenen, Arapça konuşan topluluğu ifade eder. Müsta'ribler tarafından yazılıp günümüze ulaştığı bilinen en eski tarihli kronik 741 yılına aittir.

yaklaşık bir buçuk asır sonra, III/IX. yüzyılın ilk yarısında yazılmıştır. İleride görüleceği üzere, *Kitâbü't-Târîh* adını taşıyan bu ilk eser, bir fıkıh bilgini olan yazarı tarafından âyet ve hadis-i şeriflerde tarihî konular hakkında verilen bilgilerin yanı sıra İbn İshâk, İbn Hişâm ve Vâkıdî gibi erken dönem İslâm tarihçilerin naklettiği bilgiler derlenerek oluşturulmuştur. Endülüs'te tarih alanındaki dikkat çeken ilk gelişmelerse IV/X. yüzyılda görülmüştür. Endülüs'ün fethinden IV/X. yüzyıla kadarki dönemin tarihi hakkında bilgi veren eserlerin kaynakları, yazıldıkları dönemde Endülüs'ün fethine dair şifahi olarak tedavülde olan bilgilerle bir kısmı günümüze ulaşmayan kitaplardır. Bu durum aynı konu hakkındaki farklı kayıtların, özellikle de Endülüs'ün fethi ve erken dönem tarihi hakkındaki bilgilerin değerlendirilme problemini de beraberinde getirmektedir. Endülüs'ün fethine dair bilgiler üzerine E. Manzano Moreno tarafından yapılan karşılaştırmalı analiz, erken dönem Endülüs kaynaklarının İbnü'l-Esîr ve Makkarî'nin de aralarında bulunduğu sonraki dönem tarihçileri tarafından yapılan tercihlerle kimi zaman farklı yönlerle işaret eden bilgiler bir araya getirilmek suretiyle daha ayrıntılı; kimi zamansa muhtasar bir şekilde yeniden yazıldığını göstermiştir (Manzano Moreno, 2012: 174-175). Fakat burada karşımıza, erken dönem Endülüs tarihçilerinden birinin eserini yazarken yapmış olduğu bir hatanın yahut herhangi bir tasarrufun, kendisinden sonraki tarihçiler tarafından birbirinden farklı şekillerde nakledilmesi şeklinde yeni bir problem daha çıkmaktadır (Manzano Moreno, 2012: 13-14).

Söz konusu dönemde Endülüs tarih yazıcılığının dikkat çeken hususlarından biri de, IV/X. yüzyıl itibariyle bazı tarihçilerin özellikle Endülüs coğrafyası hakkında İber Yarımadası'nda telif edilmiş olan Latince eserlerden faydalanmış olmalarıdır (Franco-Sánchez, 1991, s. 291). Arapça'ya *Kitâbu Hurîşiyüş* adıyla tercüme edilen Orosios'un (ö. 418) *Historiae*'si, başta Ahmed er-Râzî olmak üzere Bekrî ve Uzrî gibi Endülüslü tarih ve coğrafya yazarlarının İber Yarımadası'nın İslâm öncesi tarihi veya coğrafyası hakkında verdikleri bilgilerin temel kaynağı olmuştur (Molina, 1984, s. 73 vd). Bu durum, söz konusu dönemde Endülüs'te eserini bir tarihçi ve/veya coğrafyacı yaklaşımıyla telif eden müelliflerin artık yetişmiş olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te ilmî hayattaki gelişmelere paralel olarak tarih yazıcılığında da bilgi genişlemesi ve metodoloji açısından kayda değer gelişmeler görülmüştür. Bunda, Endülüs tarih yazıcılığının bir önceki yüzyılda derlenen eserlerindeki bilgilerin değerlendirilip güvenilir olanların seçilerek yazılmasının ve Doğu İslâm dünyasında telif edilen birçok eserin Endülüs'e aktarılmasının önemli payı bulunmaktadır. Endülüs'ün her ikisi de Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Murâbitlar Devleti ve daha sonra Muvahhidler Devleti idaresi altına girmesinden sonra Endülüs ile Mağrib arasındaki ilişkiler daha da yakınlaşmıştır. Bunun tarih yazıcılığındaki yansıması ise Endülüs'ün VI/XII ve VII/XIII. yüzyılları hakkındaki eserlerin çoğunlukla Mağribli tarihçiler tarafından kaleme alınması şeklinde görülmüştür.

Ortaçağ İslâm dünyasında sıklıkla tesadüf edildiği şekilde, Endülüs'te de tarih alanında eser telif eden kişilerin çoğunlukla devlet hizmetinde görev yapan

veya devlet ricaline yakın kimseler olduğu görülmektedir. Bu durum, tarihçiye askerî mücadeleler, anlaşmalar, resmî yazışmalar ve ilişki kurulan devletlerle yapılan görüşmeler gibi devlet arşivinde muhafaza edilen belgelere kolaylıkla erişebilme imkanı sunarken; ortaya çıkan eserin ithaf edildiği hükümdar veya himayesi altında bulunulan hanedan taraftarı bir bakışla kaleme alınması sonucunu da beraberinde getirmektedir. Şu halde, bir dünya tarihi, bölge tarihi veya hanedan tarihi şeklinde yazılmış olan tarih kitapları için geçerli olan objektiflik meselesi Endülüs'te telif edilen eserler için de geçerlidir (Viguera Molins, 1990: 88).

Bu çalışma, Endülüs'te IX-XV. yüzyıllar arasında Müslüman tarihçiler tarafından yazılan genel tarih, bölge tarihi ve şehir tarihi olarak telif edilen eserlerle sınırlandırılmıştır. Tarihin diğer konularına dair yazılan eserler müstakil bir araştırma konusu kabul edilerek bu çalışmaya dahil edilmemiştir. İncelenen dönem, Endülüs tarih yazıcılığındaki gelişmeler dikkate alınarak dönemlere ayrılmış ve her bir dönemin Endülüs siyasî tarihi ve ilmî hayatındaki gelişmelerle bağlantısına temas edilmiştir. Bu çalışma kapsamına dahil edilen eserlerin daha iyi değerlendirilebilmesi için öncelikle yazarlarının hayatı hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından eserin muhtevası ve Endülüs tarihi açısından kaynaklık değeri açısından incelenmesine geçilmiştir.

Endülüs'te Tarih Yazıcılığının Başlangıcı

Endülüs'te ortaya çıkan çok sayıda ayaklanma arasında "Rabad isyanı" adıyla bilinen II/VIII. yüzyıl sonunda Kurtuba (Córdoba) banliyölerinde ortaya çıkan hareket, ilim adamlarının toplum nezdindeki etkinliğini göstermişti. Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem tarafından güç kullanılarak bastırılmaya çalışılsa da, ondan sonraki hükümdarlar döneminde fakihler etkinliklerini sürdürdüler. Hükümdar ve toplum nezdinde dönemin en nüfuzlu fakih, Medineli meşhur hadis âlimi Mâlik b. Enes'in Endülüslü son öğrencisi ve *el-Muvatta* adlı eserinin en meşhur râvîsi olan Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/848) idi. Söz konusu dönemde Endülüslü öğrenciler tahsillerini ilerletmek amacıyla çoğunlukla Kayrevan, Mısır ve Hicaz'a giderek öğrendikleri bilgileri Endülüs'e taşımakta; Endülüs için birçok yeni bilgiyi kendi topraklarına ulaştırmaktaydı (Adıgüzel, 2016: 68 vd).

Endülüs'te tarih alanında telif edilip günümüze ulaştığı bilinen en eski eser bu dönemde yaşayan Kurtubalı fakih Abdülmelik b. Habîb'in (ö. 238/853) yazdığı *Kitâbü't-Târîh* adlı kitaptır. Endülüs'te Mâlikî fıkıh geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Abdülmelik b. Habîb fıkıhtan tıbbâ, tarihten astrolojiye kadar çeşitli alanlara dair eserler telif etmiş çok yönlü bir âlimdir. Muhtemelen 174/790 yılı civarında Kurtuba yakınlarında dünyaya gelmiş ve ailesi Rabad isyanı sebebiyle buradan ayrılarak İlbîre'ye² (Elvira) yerleşmişti. Kurtuba'da Şebtûn ve

² İlbîre, İspanya'nın güneyinde ve günümüzde Granada şehrine yaklaşık 12 km. mesafede yer alan bir yerleşim birimidir.

Yahya b. Yahya el-Leysî gibi dönemin meşhur bilginlerinden ders aldıktan sonra öğrenimini ilerletmek amacıyla Doğu İslâm dünyasına seyahate çıkmış ve üç-dört yıl sonra o dönemde Endülüs ilmî hayatına önemli katkılar sağlayacak bir müktesebata sahip olarak Endülüs'e dönmüştü. İlbîre'ye yerleşerek öğretimle meşgul olan Abdülmelik b. Habîb, ilim alanında şöhreti yayılınca Endülüs Emevî hükümdarı II. Abdurrahman tarafından Kurtuba'ya davet edilmiş, hayatının sonuna kadar yaşadığı Kurtuba'da telif ve tedris faaliyetlerine devam etmişti (Huşenî, 1992: 245-254).

Bilinen tek nüshası İngiltere'de Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde bulunan *Kitâbü't-Târîh*, örneğine dönemin İslâm tarihçileri arasında çokça rastlandığı şekilde dünya tarihi olarak tasarlanmış bir tarih kitabıdır. Abdülmelik b. Habîb, yaratılıştan başlayarak Endülüs Emevî hükümdarı II. Abdurrahman'a kadarki dönemle ilgili bilgilere *bâb* adını verdiği kısımlar altında yer vermiştir. Eserini telif ederken kullandığı "... *İbn Habîb dedi ki...*" şeklindeki ifadeler, Dozy ve onu takip eden bazı tarihçiler tarafından *Kitâbü't-Târîh*'in Abdülmelik b. Habîb'e aidiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır (Dozy, 1841: I, 32 vd). Eserin Abdülmelik b. Habîb'in öğrencilerinden biri tarafından yazıya geçirilmiş olması da muhtemeldir. Esasen bir fakih olan Abdülmelik b. Habîb eserini bir tarihçi yaklaşımıyla kaleme almamıştır. Nitekim müellifin kitabında fıkıh bilginleri nesillerine (tabaka) yer vermesi de fakih kimliğinin eserdeki yansımalarından biridir. *Kitâbü't-Târîh*'i bir tarih kitabından ziyade, bir fakihin tarihle ilgili sahip olduğu bilgilerin bir tasnifi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Kitâbü't-Târîh, yararlandığı kaynaklar açısından da Endülüslü tarihçiler veya tarihçi yönü de olan kişilerce yazılan eserlerden farklıdır. Eserde herhangi bir kitaptan iktibasta bulunulmadığı gibi, birkaç örnek dışında verilen bilginin kaynağı hakkında da çoğunlukla bilgi sunulmamaktadır. Konuyla ilgili Kur'ân'dan âyet veya Hz. Muhammed'den rivayet edilmiş hadis-i şerif bulunması halinde yer verilir. İslâm öncesi dönemle ilgili kaydedilen bilgilerde tam isnad zinciri bulunmaz. Bunun yerine, eğer hakkında bilgi verilen olayla ilgili bir hadis-i şerif ulaşırsa "*Resulullah (sav) buyurdu ki...*" şeklinde doğrudan hadise yer verilir, veya sahabeden naklederken "... *İbn Abbâs dedi ki...*", "... *İbn Mes'ûd dedi ki...*" şeklinde çoğunlukla sadece rivayetin geldiği kişinin ismi zikredilir (Kırş. Manzano Moreno, 2012: 13). Abdülmelik b. Habîb'in *Kitâbü't-Târîh*'i yazarken İbn İshâk, İbn Hişâm, Vâkıdî gibi erken dönem İslâm tarihçilerinden faydalandığı görülmektedir. Eserde isrâiliyatın en önemli kaynaklarından olan Vehb b. Münebbih'ten gelen çok sayıda rivayet de yer alır (Abdülmelik b. Habîb, 1991: 33, 75, 76, 83). *Kitâbü't-Târîh*'te Endülüs'ün erken dönemine dair yer alan bilgiler sonraki pekçok tarihçi tarafından kullanılmıştır.

Tarihin Peşinde: X. Yüzyılda Endülüs'te Tarih Yazıcılığı

Endülüs'te IV/X. yüzyıl, gerek siyasî gerekse ilmî açıdan önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. 300/912 yılında Endülüs Emevî hükümdarı olan III.

Abdurrahman, uzunca bir süredir devam eden iç isyanları bastırmış, kuzeydeki Hıristiyan krallıklar ve Fâtımîler'e karşı askerî ve siyasî alanda başarılı mücadeleler yürütmüş, Endülüs'te halifeliği ilan etmiş, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu ile diplomatik ilişkiler geliştirerek devletin sarsılan güç ve nüfuzunu toparlamış ve daha ileriye taşımıştı. Onun bu yönetimi oğlu II. Hakem ve torunu II. Hişâm'ın halifelikleri döneminde de sürdürülmüştü. Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasındaki ilişkiler sayesinde Doğu'da ilmî hayatta görülen gelişmeler de Endülüs'e aktarılmaya devam etmekteydi.

Bu dönemde yaşayan Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 344/955), IV/X. yüzyıla kadar Endülüs'te yetişen en önemli tarihçi ve coğrafyacı olarak değerlendirilir. Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin ailesi, kökenleri İran'ın Rey şehrine dayandığı için Endülüs'te er-Râzî nisbesiyle tanınmakta olup Endülüs Emevî Devleti'nin hizmetindeydi. Babası Muhammed b. Musa er-Râzî (ö. 276/890), Endülüs Emevî hükümdarları I. Muhammed ve onun ölümünden sonra tahta geçen Münzir'le yakın ilişkiler geliştirmişti. Endülüs'ün fethi esnasında kahramanlarıyla öne çıkmış kişilerin soy bilgisine dair *Kitâbü'r-râyât* adında kendisine atfedilen bir eser vardır. Bir fıkıh bilgini ve kendisi gibi tarihçi olan oğlu İsa b. Ahmed er-Râzî (ö. 379/989) eserlerini Endülüs Emevî halifesi II. Hakem ve Hâcib el-Mansûr'un isteği üzerine yazmıştı. (Elices Ocón, 2017: 60).

Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin günümüze ulaştığı bilinmeyen *Ahbâru mülûki'l-Endelüs* adlı eseri, Endülüslü bir tarihçi tarafından hadiselerin bir olaylar örgüsü ve tarih yazım mantığı içinde yazıldığı ilk eser olarak kabul edilir. Müellifin yaşadığı dönemde görüştüğü yaşlı kişilerden derlediği rivayetler eserin önemli kaynaklarından birini teşkil eder. *Ahbâru mülûki'l-Endelüs*'ün en dikkat çekici yönlerinden biri de, İber Yarımadası hakkında verdiği coğrafi bilgiler ile Endülüs'ün fethinden önceki Vizigotlar ve Roma dönemlerine dair bilgilere yer vermiş olmasıdır (Özdemir, 2009: 14). İber Yarımadası'nın İslâm öncesi dönemi hakkındaki bilgilere niçin ilk kez IV/X. yüzyılda Ahmed er-Râzî'nin eserinde yer verildiği, bu eserin günümüze ulaşmış İspanyolca tercümesi olan *Cronica del Moro Rasis* ile ilgilenen bazı tarihçiler tarafından sorgulanmıştır. Eseri neşreden D. Catalán ve M. S. de Andrés, Ahmed er-Râzî'nin zihin dünyasında Endülüs Emevî Devleti'nin varlığını ve gücünü sürdürebilmesinin Endülüs'teki çeşitli toplulukların buldukları topraklarda bir arada yaşamaları sayesinde mümkün olabileceği yönünde bir bilincin oluştuğu ve müellifin de eserinde Endülüs'ün İslâm öncesi dönemine bu sebeple yer vermiş olabileceği kanaatindedir (Catalán ve de Andrés, 1975, Giriş s. 30). IV/X. yüzyıl ortalarında Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında gelişen diplomatik ilişkiler esnasında Bizans imparatorunun Endülüs Emevî halifesine gönderdiği hediyeler arasında İber Yarımadası'nda doğmuş olan Paulus Orosius'un *Historiae* adlı dünya tarihi de bulunmaktaydı ve eser kısa süre içinde Arapça'ya tercüme edilmişti. Eserin tercümesi, bilgiye ve ilim adamlarına verdiği değerle tanınan ve kendisi de âlim kişiliğine atıfla "el-ahkem" olarak meşhur olan Endülüs Emevî halifesi II. Hakem tarafından titizlikle takip edilmekteydi ve Kurtuba kadısı Kâsım b. Asbağ'ın da içinde bulunduğu bir heyet tarafından gerçekleştirilmişti (Adıgüzel, 2020, s. 9). Bu

gelişme, o dönemde Endülüs'te bölgenin İslâm öncesi tarihine duyulmakta olan ilginin bir sonucu olarak görülebilir. Ahmed er-Râzî'nin, Orosius'un eserinin Arapça'ya tercüme edilmişinden altı-yedi yıl kadar sonra vefat ettiğini burada hatırlamak gerekir. Dolayısıyla Ahmed er-Râzî'nin de bu ilgi doğrultusunda eserinde Endülüs'ün İslâm öncesi tarihi hakkında bilgilere yer verdiği düşünmek mümkündür. Eser üç kısım halinde planlanmıştır. İlk bölümde Endülüs'ün topografik yapısı hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde İber Yarımadası'nın İslâm öncesi tarihinden kısaca bahsedilmiş, üçüncü bölümdeyse Endülüs'ün fethiyle başlayıp Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'e kadarki dönem olayları kaydedilmiştir (Gayangos, 1852: 5).

Ahmed er-Râzî'nin kitabı *Ahbâr mecmû'a* ve *Zikru bilâdi'l-Endelüs* gibi müellifleri bilinmeyen tarih kitaplarının yanı sıra İbn Hayyân, el-Uzrî, İbnü'l-Ebbâr ve İbnü'l-Hatîb gibi Endülüslü; İbn İzârî, İbnü'l-Esîr, Himyerî ve Makkarî gibi Endülüs coğrafyası dışından müelliflerin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişiye kaynaklık etmiştir (Provençal, 2008: 55). Bu tarihçilerin yaptıkları iktibaslarla özgün haliyle kısmen günümüze ulaşan *Ahbâru mülûki'l-Endelüs*'ün Portekizce'ye yapılmış ancak kayıp bir tercümesinin *Cronica del Moro Rasis* adıyla İspanyolca'ya yapılan bir tercümesi günümüze ulaşmıştır, ancak bu tercümede çok sayıda hata, ilave ve çıkarmalar mevcuttur (Özdemir, 2009: 14).

IV/X. yüzyılda Endülüs'te telif edilen bir başka tarih kitabı, Halife III. Abdurrahman döneminde yazılan ve müellifi bilinmeyen *Ahbâr mecmû'a*'dır. Eserin tam ismi *Ahbârun mecmû'atun fî fethi'l-Endelüs ve zikri men veliyehâ mine'l-ümerâ ilâ duhûli Abdirrahmân b. Mu'âviye ve tegallübihî aleyhâ ve mülkihî fihâ hüve ve veledühü ve hurûbi'l-kâine fî zâlike beynehüm* şeklindedir. İsminin de işaret ettiği üzere eserde, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi, burayı Emevî Devleti'ne bağlı olarak yöneten valiler dönemi, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye ve kendisinden sonra tahta geçen ve Endülüs'te hilafeti ilan eden III. Abdurrahman dönemi sonuna kadarki süreçte meydana gelen olaylar hakkında bilgi verilmektedir. Kendisiyle aynı yüzyılda yaşamış tarihçilerin eserlerinden iktibaslarla bulunmasının yanı sıra, eserde zaman zaman kullanılan "dedi ki" ibaresi, *Ahbâr mecmû'a* müellifinin eserinde şifahi bilgilere de yer verdiğine işaret etmektedir. İbnü'l-Kûtiyye ve İbn Abdürabbih ile aynı dönemde yaşayan *Ahbâr mecmû'a* müellifinin bazı konularda bu iki müelliflerle ortak bilgiler veriyor oluşu kullanılan kaynak ortaklığının sonucu olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte *Ahbâr mecmû'a* müellifinin bahsi geçen iki müelliften birçok konuda farklı bilgiler kaydetmiş olması eserin özgünlüğüne işaret etmektedir (Ağırakça, 1988: 489).

Emevî Devleti'ne bağlı orduların Kuzey Afrika'daki ilerleyişi ve buradan İber Yarımadası'na geçiş ile başlayan kitapta Endülüs'ün fethine dair ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte müellifin bu bilgileri hangi kaynaklardan aldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Endülüs'ün fetih yıllarına dair verilen bilgilerde olayların meydana geliş vakti hakkında bazen bilgi verilmekte, bazen de verilmemektedir. Eserde zaman bilgisinin verilmesi konusunda herhangi bir kriterin varlığından söz etmek zordur; müellifin ulaşabildiği durumlarda tarihlere yer

verdiği düşünülebilir. Sebebi ne olursa olsun, sonuç olarak bu durum tarih yazıcılığı açısından olay akışını ve bunun doğruluğunu tespit edişi zorlaştırmakta ve bir olayın ne zaman meydana geldiğini tam olarak tespit etmeyi kimi zaman imkansız hale getirmektedir. Hakkında bilgi verdiği hükümdarın dönemine dair şahsi kanaati ve genel bir değerlendirmenin ardından o dönemdeki hadiseler yer vermektedir. *Ahbâr mecmû'a*'da yer alan bilgilerden, İber Yarımadası'nın İslâm öncesi tarihine dair bir takım bilgilere sahip olduğu ancak bunun bir tarih kitabında nasıl bir kurguyla işleneceği konusunun bir netliğe sahip olmadığı söylenebilir (*Ahbâr mecmû'a*, 1989: 25).

Endülüs Emevî Devleti döneminde telif edilen tarih kitapları arasında dikkat çeken eserlerden biri de İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adıyla bilinen kitabıdır.³ Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Ömer olup, annesi tarafından aile kökenlerinin adı Endülüs kaynaklarında Ğaytaşa şeklinde geçen Vizigot kralı Witiza'ya dayanması sebebiyle İbnü'l-Kûtiyye nisbesiyle meşhur olmuştur. Kurtubalı olan İbnü'l-Kûtiyye, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Endülüs'e yerleşen meşhur dil bilgini Ebû Ali el-Kâlî'den çok istifade etmiş ve Arap dili alanında temayüz etmiş biriydi. İbnü'l-Kûtiyye'nin dil ve tarihe dair telif ettiği eserler günümüze ulaşmıştır. Öğrencilerinden İbnü'l-Faradî, İbnü'l-Kûtiyye'nin Endülüs tarihi konusunda geniş bilgi sahibi olduğunu ancak öğrencilerin kendisinden daha çok dil alanında istifade ettiklerini kaydetmektedir. (İbnü'l-Faradî, 2008: II, 102-103). İbnü'l-Kûtiyye'nin hayatı hakkında bilgi verirken Kâdı İyâz, İbnü'l-Faradî'den nakille, "... (İbnü'l-Kûtiyye) *Endülüs tarihi, yöneticilerinin ve burada yetişen kişilerin hayatı hakkında 'hafız' idi, ve onun tarihi hakkında bir tasnifi vardı.*" şeklinde ifadeler yer vermektedir (Kâdı İyâz, 1981: VI, 297). Kâdı İyâz'ın bu ifadesi iki açıdan önemlidir. Birincisi, İbnü'l-Kûtiyye hakkında kullandığı "hafız" ibaresiyle onun tarihle ilgilenen veya bu alanda birikim sahibi herhangi bir kişi değil, derinlik sahibi biri olduğunu göstermesi; ikincisi ve belki daha önemlisi bu alanda eserinin de bulunduğunu kaydetmiş olmasıdır. İbnü'l-Faradî, İbnü'l-Kûtiyye'nin hayatına yer verirken onun tarih alanında eserinin bulunduğunu kaydetmediği halde Kâdı İyâz'ın İbnü'l-Faradî'den nakille böyle bir bilgiye yer vermiş olması, Kâdı İyâz'ın bu bilgiye İbnü'l-Faradî'nin farklı bir nüshasında veya başka bir kaynak vasıtasıyla ulaşmış olabileceğiyle izah edilebilir.

Târîhu iftitâhi'l-Endelüs'te Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedildiği 92/711 yılından, Emîr Abdullah dönemi (300/912) sonuna kadarki dönemde meydana gelen olaylar kaydedilmiştir. Fierro, İbnü'l-Kûtiyye'nin kendisinin de taraftarı olduğu Endülüs Emevî Devleti'nin Allah tarafından kendisine verilen Endülüs'ü yönetme işini, Endülüs toplumunu oluşturan tüm kesimlere karşı adil bir şekilde yönetmeye devam etmesi amacıyla bu eseri yazdığı görüşündedir (Fierro, 1989: 511). İbnü'l-Kûtiyye, Got kökenden gelmesi sebebiyle eserinde

³ İbnü'l-Kûtiyye'nin öğrencilerinden meşhur tabakât müellifi İbnü'l-Faradî de dahil Endülüslü tarihçilerin eserlerinde kendisine izafe edilen bu isimde bir esere rastlanmaz. Bununla birlikte, eserin ismi ilk olarak Yakût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-üdebâ'*'sında *Târîhu'l-Endelüs* şeklinde kaydedilmiştir. Eserin, İbnü'l-Kûtiyye'den rivayet eden öğrencileri vasıtasıyla kendisine atfedildiği ve zaman içinde bu isimle anılmaya başlandığı düşünülebilir.

Vizigotlar ve müvelledler⁴ hakkında da önemli bilgilere yer vermiştir. Abdülmelik b. Habîb'in *Târîhü'l-Endelüs*'ünde olduğu gibi, İbnü'l-Kûtiyye'nin *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*'ünde de "... *Ebû Bekir Ömer b. Muhammed* (İbnü'l-Kûtiyye) *dedi ki...*" şeklindeki ifadeler, eserin İbnü'l-Kûtiyye'nin öğrencilerinden biri tarafından kaleme alındığı düşüncesini akla getirmektedir. (Fierro, 1989: 489). Eserin başlangıcında "...*Hocalarımızdan Muhammed b. Lübâbe, Muhammed b. Saîd el-Murâdî, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Muhammed b. Zekeriya el-İşbîlî çok sayıda kişi bize rivayet etti ki...*" şeklinde yer alan ifade, İbnü'l-Kûtiyye'nin eserde geçen bilgileri aldığı kaynak kişiler hakkında önemli bilgi sunmaktadır (İbnü'l-Kûtiyye, 1989: 29). Endülüs tarihine dair kendisinden önce eser telif edilen Abdülmelik b. Habîb'in de aralarında bulunduğu çok sayıda kişiden gelen rivayetlere yer vermiştir. İbnü'l-Kûtiyye'nin kendisiyle aynı yıllarda yaşadığı tahmin edilen *Ahbâr mecmû'a* yazarının verdiklerinden farklı bilgilere yer vermesi, bu iki müellifin farklı kaynaklar kullandığına veya farklı tercihlerde bulunduğuna işaret etmektedir. Eserde, rüyalar gibi ihtiyatla yaklaşılması gereken bilgiler mevcutsa da, İbnü'l-Kûtiyye'nin Vezir Temmâm b. Alkame tarafından yazılan *Urcûze* gibi günümüze ulaşmamış eserlerden faydalanmış olması *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*'ün kaynaklık değerini artırmaktadır. (İbnü'l-Kûtiyye, 1989: s. 32).

IV/X. yüzyılda yaşayan ve daha çok tabip yönüyle tanınan Kurtubalı Arîb b. Sa'd (ö. 369/979) tarafından Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine zeyil olarak yazılan *Sılatu Târîhi't-Taberî*, her şeyden önce İslâm dünyasının bu büyük tarihçisinin eserinin yazılışından kısa bir süre sonra Endülüs'te üzerine zeyil yazıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Eserini 291/903 yılı olaylarıyla başlatan Arîb b. Sa'd, 294/907 yılına kadar Taberî'nin verdiği bilgileri özetlemiş, 295-302/907-915 yılları arasındaki olaylarında Taberî'de geçen bilgilere ilavelerde bulunmuş, 302-320/915-932 yılları arasında Endülüs'te meydana gelen olayları yıl esasına göre bizzat kendisi kaydetmiştir (Özdemir, 2009, s. 14-15). Kitabını, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'nin Endülüs'e gelişi ve burada idareyi eline alışıyla başlayan erken dönem olayları ve Arîb'in kendi yaşadığı dönem olan Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in vefatından kısa bir süre öncesine kadar geçen dönemin olaylarına ayrılacak şekilde planlandığı anlaşılmaktadır. Abdurrahman b. Habîb'in *Kitâbü't-Târîh*'i ile Ahmed er-Râzî'nin *Ahbâr*'ını bu iki kısım için kaynak olarak kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir (Arîb b. Sa'd, 1992, Giriş, s. 70-71). Ayrıca tabip olarak halifenin hizmetinde bulunuyor oluşu kendisine Endülüs Emevî sarayının arşivine erişebilme imkanı da sunmaktaydı. Arîb b. Sa'd'ın eserinin İbnü'l-Ebbâr, İbnü'l-Hatîb, İbn İzârî, Himyerî ve Makkarî gibi Endülüslü veya Endülüs dışında yaşamış tarihçilerin eserlerini telif ederken kullandıkları kaynaklar arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde yazılan bir başka tarih kitabı, Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman'ın 300/912 yılında tahta geçişinden 317/929 yılında Endülüs'te halifeliği ilan edişine kadarki dönem olaylarını içeren müellifi bilinmeyen eserdir. Söz konusu kitap 1950 yılında E. García Gómez ve E. Lévi Provençal tarafından

⁴ Müvelled ibaresi, İber Yarımadası'nın İslâm'ı kabul eden yerli halkını ifade etmek üzere kullanılır.

Crónica Anónima de Abd al-Rahman III adıyla yayınlanmıştır. Eserin bir sonraki yüzyılda yaşamış biri tarafından yazılmış olması da muhtemel olup, İbn Hayyân'ın bahsi geçen yıllar hakkında verdiği bilgilerin bir özeti şeklinde de değerlendirilebilir (Martínez Enamorado, 2005: 141-143).

XI-XII. Asırlarda Endülüs Tarih Yazıcılığının İki Önemli İsmi: Sultânü'l-müverrihîn İbn Hayyân ve İbn Sâhibüssalât

V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış sürecine girmesi, Endülüs'te yaklaşık bir asır süren siyasî buhran döneminin başlangıcı olmuştur. Bununla birlikte söz konusu dönem Endülüs ilmî hayatında büyük gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Endülüs'ün fethinden itibaren Müslüman bilginlerin sürdürdükleri ilmî faaliyetin gelişerek devam etmesi ile mülûkü't-tavâif döneminin her biri bulunduğu şehir ve bölgeleri idare eden hükümdarlarının ilim adamlarını himaye etmeleri bu gelişmeyi ortaya çıkaran başlıca etkenlerdi (Adıgüzel, 2016: 195 vd.). Endülüs'te ilmî sahadaki gelişmeler tarih yazıcılığında da görülmüş ve Endülüs'te önemli tarih kitapları bu dönemde yazılmıştır.

Bu dönemde yaşayan İbn Hayyân Endülüs'te İslâm hakimiyeti boyunca yetişen tarihçilerin en büyüğü olarak kabul edilir (ö. 469/1076). Tarih alanında sahip olduğu büyük şöhrete karşın hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tam adı Ebû Mervân Hayyân b. Halef olup İspanyol asıllı mühtedi bir ailenin çocuğu olarak 377/987 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Şehrin canlı ilmî muhitinde Ebû Ömer b. Ebü'l-Habbâb, Ebü'l-Alâ Sâid b. Hassân el-Bağdâdî ve Ebü'l-Hafs Ömer b. Hüseyin gibi hocalardan dil ve hadis alanında istifade etmiştir (İbn Beşküvâl, 1990: I, 247). İbn Hayyân'ın babası, Endülüs Emevî Devleti'nin en güçlü olduğu dönemlerde Kurtuba'da Hâcib el-Mansûr ve onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdülmelik'in hizmetinde katip olarak çalışmaktaydı. Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüne ve bu devletin yıkılışından sonra Endülüs'ün dört bir yanında hüküm süren küçük devletçiklerin ortaya çıkışına şahit olmuştu. İbn Hayyân *el-Muktebes*'i, söz konusu dönemde Endülüs'te Müslüman devletçikler arasında yaşanan mücadeleler ve Müslümanların Hıristiyan krallıklar karşısında yaşadığı zor durumu yaşamış biri olarak yazmıştı. (Martínez Enamorado, 2008: 30-34).

İbn Hayyân'ın Endülüs tarihine dair çok sayıda eser yazdığı bilinmektedir. Bunlardan 399-463/1008-1071 yıllarını kapsayan altmış ciltlik *el-Metîn* isimli eseri, birçoğuna şahit olduğu hadiseleri ihtiva etmekteydi. *Ahbâru'd-devleti'l-Âmiriyye* adlı eserinde Endülüs Emevî Devleti'nin son dönem siyasî hayatının etkili ailesi olan Âmirîler hakkında bilgi vermiş; *el-Batşatü'l-kübrâ*'da ise Abbâdîlerin Kurtuba'yı ele geçirip Cehverî idaresinin sona erişini konu edinmişti. (Özdemir, 2009: 15-16). İbn Hayyân'ın günümüze bazı kısımları ulaşmış bulunan eseri *el-Muktebes*, onun yazdıkları arasından günümüze ulaşan tek kitabıdır. Eser, müelliften önce yaşamış olan Abdülmelik b. Habîb, İbnü'l-Kûtiyye, Arîb b. Sa'd ve Ahmed er-Râzî ve onun oğlu İsa b. Ahmed gibi Endülüslü tarihçilerin eserlerine ve

babasının görevi dolayısıyla edindiği çevre sayesinde Endülüs Emevî Devleti'nin arşivlerine ulaşabilmenin verdiği avantaja sahip olarak telif edilmiştir. *el-Muktebes*, Endülüs'ün fethinden Endülüs Emevî halifesi II. Hakem döneminin (366/976) sonuna kadarki olayları ihtiva etmektedir ve yıllara göre tasnif edilmiştir. İbn Hayyân'ın eserini kaleme alırken takip ettiği en belirgin özelliği, hangi dönemin olaylarını yazıyorsa o dönemde yaşamış tarihçinin yazdıklarını merkeze alarak, o döneme en yakın olandan kendisine kadar gelen tarihçilerin eserlerini inceleyerek bir sonuca ulaşmasıdır. Mesela İbn Hayyân IV/X. yüzyılın ilk yılları olaylarını yazarken öncelikle Arîb b. Sa'd'ın kitabını, ardından İbnü'l-Kûtiyye ve Ahmed er-Râzî'nin yazdıklarını incelemektedir. Bu durumun sonucu olarak İbn Hayyân'ın verdiği bilgiler, o bilgileri yaşadığı dönemde kaydetmiş tarihçilerin yazdıklarından çoğunlukla daha detaylı olarak karşımıza çıkmaktadır (Arîb b. Sa'd, 1992: Giriş, 80). İbn Hayyân, kaynaklardaki bilgileri tenkide tabi tuttuktan sonra doğru olduğuna kanaat getirdiği bilgilere dayanarak eserini kaleme almıştır. Özellikle III. Abdurrahman ve II. Hakem dönemlerini yazarken bu iki hükümdar döneminde yaşamış ve olaylara şahit olmuş veya olaylar hakkında bilgisi bulunan kişilerden de istifade etmiştir. Olayları sebep-sonuç ilişkisi kurarak ele almış ve eserini bir olaylar örgüsü şeklinde telif etmiştir. Endülüs Emevî Devleti'ni ilgilendirdiği durumlarda Mağrib'deki gelişmelere de yer vermiş olması bu bağlamda dikkate değerdir (İbn Hayyân, 1965: 26-27). İbn Hayyân'ın eserini yazarken takip ettiği bu titiz yaklaşım ve verdiği detaylar *el-Muktebes*'e Endülüs Emevî Devleti dönemi tarihi hakkında yazılmış en değerli kaynak vasfını kazandırmaktadır.

İbn Hayyân'ın ölümünden bir süre sonra telif edildiği anlaşılan ve müellifi bilinmeyen bir risaleye de burada yer verilmelidir. Münhasıran mülûkû't-tavâif dönemini konu edinen kitapçık, İbn İzârî'nin *el-Beyânü'l-muğrib*'ini neşreden E. Levi Provençal tarafından bu eserin üçüncü cildinin sonunda zeyil olarak yayınlanmıştır. Söz konusu risalenin günümüze ulaşan nüshasında bazı eksiklikler olsa gerektir, zira Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra toprakları üzerinde ortaya çıkan irili ufaklı çok sayıda devletçiğin bir kısmı hakkında bilgi verilirken bazıları hakkında bilgi verilmediği görülmektedir. Yine de bu durum, eserin Endülüs'te siyasî parçalanmanın yaşandığı dönemin önemli kaynaklarından biri olma vasfına engel değildir. V/XI. yüzyıl başında bir süre Kurtuba idaresini de ellerinde tutan Hammûdîler'in Şîî inancına mensup oluşlarından dolayı bu emîrlikten "el-Fâtımî" şeklinde bahsedilmiş olması dikkate değerdir (Müellifi meçhul, 1983b, s. 292).

İbn Hayyân'dan sonra Endülüs'te yetişen bir başka önemli tarihçi VI/XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Sâhibüssalât'tır. Tam adı Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed (ö. 594/1198'den sonra) olup muhtemelen dedelerinden birinin cami imamı olmasından dolayı İbn Sâhibüssalât diye tanınmıştır. Taşındığı nisbeden İşbîliyeli (Sevilla) bir aileye mensup olduğu anlaşılan İbn Sâhibüssalât'ın hayatı hakkında kendi eserinde yer verdikleri dışında bilgi neredeyse bulunmamaktadır. Muvahhidler Devleti döneminde halife ve devlet ricaliyle yakın ilişkilere sahip olan İbn Sâhibüssalât 594/1198 yılında İşbîliye Ulu Camii'ne hatip olarak

görevlendirilmiştir. Hayatının bundan sonrası hakkında bilgi bulunmamaktadır (Abdülhâdî et-Tâzî, 1999: XX, 299-300).

İbn Sâhibüssalât'ın günümüze ulaştığı bilinen tek eseri olan *el-Men bi'l-imâme* Muvahhidler Devleti tarihinin temel kaynaklarından biridir. Üç ciltlik eserin birinci ve üçüncü cildi kayıptır. Olayların meydana geldiği yıl esasına göre tertip edilen *el-Men bi'l-imâme*, Muvahhidler Devleti'nin İslâm devletleri ve İber Yarımadası'nın Hıristiyan krallıkları ile ilişkilerine dair bilgileri resmî mektup ve yazışmalara da yer vererek aktarması dolayısıyla son derece kıymetli bir eserdir. Müellifin eserinde olayların doğru bir şekilde ve edebî bir dille aktarılması konusuna önem verdiği görülmektedir. İbn Sâhibüssalât *el-Men bi'l-imâme*'de yer verdiği bilgilerin kimden rivayet edildiğini kaydeder. Muvahhidler Devleti sarayına yakın olmak İbn Sâhibüssalât'a dönemin birçok önemli hadisesine ya bizzat şahit olma ya da bu hadiselerin ayrıntılarını öğrenme imkanı sunmuş ve o da bu bilgilere "... müellif dedi ki..." veya kendi ismini de zikrederek "... müellif Abdülmelik b. Muhammed dedi ki..." şeklinde ibarelerle eserinde yer vermiştir. Dolayısıyla müellifin eserine aldığı bu tür bilgiler *el-Men bi'l-imâme*'nin kaynaklık değerini artıran hususların başında gelmektedir. Nitekim eser, İbn İzârî, İbnü'l-Hatîb, İbn Haldûn ve Makkarî gibi sonraki dönem tarihçilerine kaynaklık etmiştir.

Endülüs Düşerken: XIV-XV. Yüzyıllarda Endülüs'te Tarih Yazıcılığı

Endülüs'te 609/1212 yılında meydana gelen el-İkâb Savaşı'nda (Las Navas de Tolosa) Müslümanların Kastilya Krallığı'nın gayretleriyle oluşturulan bir Haçlı ordusu karşısında ağır bir yenilgiye uğramasından kısa bir süre sonra Muvahhidler Devleti yıkılış sürecine girmiş ve yaşanan zafiyet Endülüs topraklarının büyük bir kısmının Kastilya, Aragon ve Portekiz krallıkları tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlanmıştı. Yaşanan toprak kayıplarının Endülüslü Müslümanlar açısından siyasî, iktisadî ve toplumsal sonuçlarının yanı sıra şiir, edebiyat ve tarih yazıcılığı üzerinde de etkileri görülmüştür. Kaybedilen Endülüs şehirlerinde yerleşik Müslüman halkın yaşadığı sosyal ve ekonomik zorluklar, Endülüs içinde ve Endülüs'ten Mağrib'e bir göç dalgasına da sebep olmuştur. Endülüs'ün bu son döneminde tarih alanında eserler, Endülüs'te toplumsal yapıyı derinden etkileyen bu gelişmelerin de etkisiyle, Müslümanlar tarafından kurulan son devlet olan Nasrîler'in kuruluşundan bir asrı aşkın bir süre sonra yazılabilmektedir. Endülüs'te yaşanan toprak kayıplarının etkilerini bu dönemde yazılan tarih kitaplarının tasnifiyle öğretici ve geçmişte yaşananlardan ders alıcı bir üslupla yazılışlarında görmek mümkündür.

Hiç şüphesiz Endülüs'te yetişen edip ve tarihçilerin en önemlilerinden biri de VIII/XIV. yüzyılda Nasrîler döneminde yaşayan Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'dir. İlim geleneğine sahip bir ailenin çocuğu olarak 713/1313 yılında Gırnata (Granada) yakınlarındaki Levşe'de (Loja) doğan İbnü'l-Hatîb, Gırnata'da İbnü'l-Fahhâr, Vezir İbnü'l-Ceyyâb ve İbn Cüzey başta olmak üzere dönemin önde gelen hocalarından ders almış ve Vezir İbnü'l-Ceyyâb'ın sır katibi olarak başladığı devlet

görevinde vezirliğe kadar yükselmişti. Yaşadığı dönemde Endülüs siyasî hayatının en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri olan İbnü'l-Hatîb, siyaset meydanında kendisine düşmanlık besleyen rakiplerinin Nasrî sultanı V. Muhammed'i de yanlarına alması üzerine Endülüs'te daha fazla kalamayacağını anlayarak Tilimsan'a giderek Merînîler'e sığınmış, bu esnada Endülüs'te gıyaben yargılanarak katli yönünde hüküm verilmişti. Bu hüküm Nasrî sultanı V. Muhammed tarafından da onaylanınca Merînîler'den İbnü'l-Hatîb'in iadesi istendi. Merînî Sultanı I. Ahmed bir süre İbnü'l-Hatîb'i koruduysa da, Nasrîler'le ilişkisinin bozulması üzerine İbnü'l-Hatîb tutuklandı ve Nasrîler tarafından bir süre hapsedildikten sonra öldürüldü. (el-Ubûdî-Tomar, 2000: 74).

İbnü'l-Hatîb edebiyattan tarihe, tasavvuftan tıbbaya kadar çeşitli alanlarda çok sayıda eser kaleme almış velûd bir yazardır. Bu çalışma bağlamında onun Gırnata şehir tarihi olarak tasarladığı *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* ile kendi dönemine kadarki Nasrî hanedan tarihi şeklinde yazdığı *el-Lemhatü'l-bedriyye* adlı eserleri üzerinde durulacaktır. *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, V/XI. yüzyılda Zîrîler'in merkez edinmesiyle Endülüs'ün büyük şehirlerinden biri haline gelen Gırnata'nın coğrafi yapısı ve burada veya başka bir yerde doğmuş olsun, şehirle ilgisi bulunan kişiler hakkında bilgilerin yer aldığı bir kitaptır. Eserini yazarken İbn Hayyân ve İbn Hâkân gibi Endülüslü, İbn Saîd, İbn İzârî ve İbn Abdülmelik gibi Mağribli müelliflerin eserlerinden çokça yararlandığı görülmektedir. Biyografiler esas alınarak alfabetik olarak tasnif edilmiş olan *el-İhâta* benzer şekilde tasnif edilen terâcim eserlerinden farklıdır, zira ihtiva ettiği kapsayıcı bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde eserin Gırnata'nın XI-XIV. yüzyılları hakkında bilgi veren bir şehir tarihi olduğu görülür. Nitekim İbnü'l-Hatîb de *el-İhâta*'nın mukaddimesinde eserini yazış sebebinin Gırnata tarihine dair yeterli bir eserin bulunmayışı olduğunu ifade eder (İbnü'l-Hatîb, 1973: I, 85). *el-İhâta*'da Endülüs'ün ilişkileri bağlamında Hıristiyan krallıklarla Kuzey Afrika'daki Merînîler Devleti hakkında verilen bilgiler dolayısıyla eser son dönem Endülüs tarihi şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim VIII/XIV. yüzyılda Endülüs'ün Gırnata ve çevresindeki birkaç küçük şehirden ibaret olduğu hatırlandığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.

İbnü'l-Hatîb'in tarih alanında telif ettiği bir başka eseri olan *el-Lemhatü'l-bedriyye*, Nasrîler'in kuruluşundan 765/1364 yılına kadarki dönemi konu edinen bir hanedan tarihidir. Gırnata tarihiyle ilgili İbnü'l-Kûtiyye'nin de aralarında bulunduğu erken dönem Endülüslü tarihçilerin eserlerinden istifade etmiş, konuyla ilgili farklı rivayetlere de yer vermiştir (İbnü'l-Hatîb, 2009: 47-48). İlim adamı yönü bir yana, yaşadığı dönemde Nasrîler'in siyasî hayatının merkezindeki şahsiyetlerden biri olan İbnü'l-Hatîb, bir tarihçinin ihtiyaç duyduğu kaynakların bizzat içindeydi; yaşadığı dönemde Nasrî sultanından ve devlet ricalinden işittiği sözlerle şahit olduğu olayları yazmıştı. Beş kısım olarak planlanan *el-Lemhatü'l-bedriyye*, Gırnata şehrinin topografik yapısı, şehir sınırları dahilindeki yerler, şehir halkı ve Nasrî sultanlarının hayatları hakkında bilgiler vermektedir. Eserde, müellifin eseri tamamladıktan sonra yapması muhtemel ilavelerden kaynaklanan bir takım kopukluklar ve uyuşmazlıkların bulunduğu görülmektedir.

Endülüs tarihine dair yazılmış ve günümüze yazarı bilinmeden ulaşan birkaç eser mevcuttur. Bunlardan biri, İbnü'l-Hatîb'in yaşadığı dönemde veya onun ölümünden bir süre sonra yazıldığı düşünülen bir eserdir. Başlığı bulunmayan kitabın ilk cümlesi *Zikru bilâdi'l-Endelüs* olduğundan eserin neşrini 1983 yılında ilk kez gerçekleştiren Luis Molina tarafından kitap bu isimle yayınlanmış olup, Abdülkadir Bûbâye tarafından 2007 yılında *Târîhu'l-Endelüs* adıyla yapılmış bir başka neşri de mevcuttur. Tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte, eseri neşreden Luis Molina bu eserin yazarının VIII/XIV. veya IX/XV. yüzyılda yaşamış olabileceği kanaatindedir (Molina, 2015: 261). Nitekim eserde İlbîre hakkında bilgi verilirken şehrin Bâdîs (b. Habbûs) tarafından harap edildikten sonra yerleşimin Gırnata'ya taşındığı ve eserin yazıldığı dönemde Gırnata'nın Endülüs'te İslâm idaresinin merkezi olduğu ifade edilmektedir (Müellifi meçhul, 1983a: 69). Eserin Endülüs coğrafyasına ayrılan ilk kısmı büyük ölçüde IV/X. yüzyılda Ahmed er-Râzî tarafından yazılan esere dayanmaktadır, bununla birlikte İbn Sîde, İbn Hûrdâzbîh gibi Müslüman coğrafyacılarından da istifade edildiği de görülmektedir (Müellifi meçhul, 1983a: 9-10). Konulara göre tasnif edilen eserde sırasıyla Endülüs şehirleri, Endülüs'ün İslâm hakimiyeti öncesi tarihi, Müslümanların Endülüs'ü fethi, valiler dönemi ve Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte tahta çıkan hükümdarlar hakkında bilgilere yer verilmektedir. Endülüs Emevî Devleti hükümdarları döneminde meydana gelen olaylar Endülüs'te emîrlik ve halifelik dönemleri şeklinde ikiye ayrılarak ve her biri içinde tahta çıkan hükümdar sırasına göre kaydedilmektedir. Eserin Luis Molina tarafından yapılan neşri için esas alınan nüshada mülûkû't-tavâif dönemi hakkında verilen çok kısa bilgiden sonrası eksiktir. Abdülkadir Bûbâye tarafından yapılan neşre esas alınan nüshada Nasrîler dönemi hakkında da bilgiler mevcuttur (Müellifi meçhul, 2007: 267-271).

İslâm hakimiyeti döneminde Endülüs'te Müslüman bir yazar tarafından kaleme alınan son eser, Nasrîler döneminin son üç hükümdarı hakkında bilgi veren ve yazarı bilinmeyen *Nübzetu'l-asr fi ahbâri mülûki Benî Nasr* adlı eserdir. Müellifin, söz konusu dönemde Endülüs'te Müslümanların yaşadıkları Hıristiyan baskısı sebebiyle deşifre olmamak için ismini gizli tutmuş olması muhtemeldir (Özdemir, 2009: 20). Müellif kitabın mukaddimesinde "... ve bu sürede düşmanın bütün Endülüs topraklarını nasıl istila ettiğini zikredeceğim." şeklindeki cümlesiyle eseri yazma amacını açıklamaktadır. (Müellifi meçhul, 2002: 1). 882/1478 yılıyla başlayan *Nübzetu'l-asr*'da Nasrîler'le ilgili önemli olaylar kronolojik sıra takip edilerek verilmektedir. Kullanılan üslup, eserin Endülüs'te İslâm hakimiyetinin ortadan kalkış sürecine şahit olan bir kişinin kaleminden çıktığını düşündürmektedir. Makkarî, Nasrîler'in son dönemini büyük ölçüde bu esere dayanarak yazmıştır (Özdemir, 2009: 20).

Sonuç

II/VIII. yüzyıl başlarından IX/XV. yüzyıl sonlarına kadar Endülüs'te devam eden İslam hakimiyeti boyunca tarihin çeşitli konularına dair çok sayıda eser yazılmıştır. Bilgilerin hangi kaynaklardan alındığının tespitindeki zorluklar, söz konusu bilgilerin herhangi bir tenkide tabi tutulmaması, olayların meydana geldiği zaman hakkında bilginin bulunmayışı, Endülüs topografisine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemesi gibi hususlar bu erken dönem eserlerinin ortak özellikleri arasında zikredilebilir. Bununla birlikte Endülüs tarih yazıcılığının süreç içinde gelişerek IV/X. yüzyıldan itibaren olayların bir akış ve kurgu çerçevesinde ele alındığı tarih kitaplarının yazılmaya başlandığı görülmektedir. Endülüs'te tarih yazıcılığının ilk örneklerinden itibaren İslâm tarih yazıcılığı geleneğini takip ettiği anlaşılmaktadır. İslâm tarih yazıcılığında görülebilen öğrenci tarafından hocasının eserine ilavede bulunma durumu, Endülüs'te tarih alanında eser telif eden erken dönem müellifleri -Abdûlmelik b. Habîb ve İbnü'l-Kûtiyye gibi- için de geçerli olabilir.

Endülüs'teki tarih yazıcılığı içinde dünya tarihi şeklinde tasarlanan az sayıdaki örnek bir kenarda tutulursa, Endülüslü tarihçilerin çoğunlukla yaşadıkları bölgenin tarihiyle ilgilendikleri görülmektedir. Endülüs tarih yazıcılığının merkezinde Endülüs'ün fethi ve buradaki İslâm hakimiyeti bulunmakla birlikte, IV/X. yüzyıldan itibaren İber Yarımadası'nın fizikî coğrafyası ve İslâm hakimiyeti öncesi tarihine de yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Bu durum, Endülüs'te Müslümanlar arasında bölgenin geçmişine duyulan bir ilginin varlığını göstermenin yanı sıra, Müslümanların yaşadıkları yeri benimsemiş oldukları ve yarımadadaki İslâm hakimiyetini önceki dönemlerin bir devamı olarak değerlendirdikleri de düşünülebilir.

Endülüs Emevî Devleti'nin son dönemleri ile bu devletin yıkılışından sonra ortaya çıkan mülûkü't-tavâif döneminde tarih yazıcılığı açısından Endülüs'te önemli gelişmeler görülmüştür. Bu dönemde yaşayan ve Endülüs'te yetişen en büyük tarihçi olarak kabul edilen İbn Hayyân, Endülüs tarih yazıcılığının bir önceki yüzyılda derlenen eserlerindeki bilgileri değerlendirerek güvenilir olanları seçme imkanına kavuşmuştur. Endülüs'ün V/XI. yüzyıl sonlarından VII/XIII. yüzyıl ortalarına kadar önce Murâbıtlar Devleti ardından Muvahhidler Devleti idaresinde kalmış olmasının da etkisiyle Endülüs tarihinin bu dönemlerle ilgili kaynaklarını büyük ölçüde İbn İzârî ve İbn Saîd gibi Mağribli tarihçiler tarafından yazılan eserler teşkil etmektedir.

Bu çalışma bağlamında ele alındığı üzere V/XI. yüzyılda İbn Hayyân ile başlayan, VI/XII. yüzyılda İbn Sâhibüssalât ile devam eden ve VIII/XIV. yüzyılda İbnü'l-Hatîb ile sona eren tarihçiliği Endülüs tarih yazıcılığında ayrı bir yerde değerlendirmeyi gerekli kılan ve bu tarihçilerin eserlerini Endülüs tarihi kaynakları arasında seçkin hale getiren üç özellik dikkat çeker. Bunlardan biri, yazarlarının görgü şahidi oldukları ve/veya görgü şahitlerinden aldıkları bilgilerle eserlerini telif etmiş olmasıdır. Kaynaklarda geçen rivayetleri tenkit ederek

güvenilir olduğuna kanaat getirdiklerini eserlerine almış olmaları bir diğer hususiyettir. Son olarak, devletin resmî yazışmalarına erişebilme imkanına sahip olarak eserlerini arşiv belgelerine de dayanarak yazmış olmaları *el-Muktebes*, *el-Men bi'l-imâme* ile *el-İhâta* ve *el-Lemhatü'l-bedriyye*'nin önemini artıran bir diğer özelliktir.

Kaynakça

Abdülmelik b. Habîb (1991). *Târîhu'l-Endelüs* (thk. Jorge Aguadé). Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas.

Adıgüzel, C. E. (2016). XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat. (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

_____, (2020). Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler ve Bunun Endülüs'te İlmî Hayat ve Sanat Üzerindeki Etkileri. *İSTEM*, (35), 1-15.

Ağırakça, A. (1988). Ahbâr Mecmûa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, 488-489.

Albarrán Iruela, J. (2013). Dos crónicas mozárabes, fuentes para el estudio de la conquista de al-Ándalus. *Revista Historia Autónoma*, (2), 45-58.

Arîb b. Sa'îd (1992). *La Cronica de 'Arîb sobre al-Andalus* (thk. ve trc. Juan Castilla Brazales). Granada: Impredisur.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya (1987) *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Cronica del Moro Rasis (1975). (ed. Diego Catalán ve M. S. de Andrés). Madrid: Gredos.

de Gayangos, P. (1852). Memoria sobre la Autenticidad de la *Cronica denominada del Moro Rasis*. Madrid: Real Academia de la Historia.

Dozy, R. (1860). *Recherches sur l'Histoire et la Litterature de l'Espagne pendant le Moyen Age*. Leiden: E.J. Brill.

Elices Ocón, J. (2017). El pasado preislámico en al-Andalus: fuentes árabes, recepción de la antigüedad y legitimación en época omeya (ss. VIII-X) (Yayınlanmamış doktora tezi). Universidad Autónoma de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras, Madrid.

Fierro, M. I. (1989). La Obra Histórica de Ibn al-Qutiyya. *Al-Qantara*, (X), 485-512.

Franco-Sánchez, F. (2001). La Conquista Musulmana del Mágreb y al-Andalus según las Crónicas Mozárabes. *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire: offerts à Slimane Mustapha Zbiss* (koor. Mohammed Hassine Fantar, Saloua Khaddar Zangar), Tunus: Imprimerie Arabe de Tunisie, 285-307.

Huşenî, Muhammed b. Hâris (1992). *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* (thk. María Luisa Ávila-Luis Molina), Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas.

İbn Abdülhakem, Abdurrahman b. Abdullah (1964). *Fütûhu İfrîkiye ve'l-Endelüs* (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ'), Beyrut: Mektebetü'l-Medrese ve Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî.

İbn Beşkuvâl (1990). *es-Sıla* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî.

İbn Hayyân, Hayyân b. Halef (1965). *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelüs* (thk. Abdurrahman Ali el-Haccî), Beyrut: Dâru's-Sekâfe.

İbn Sâhibüssalât, Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed (1987). *el-Men bi'l-imâme* (thk. Abdülhâdi et-Tâzî), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (2008). *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

İbnü'l-Faradî, Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed (2008). *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (thk. Beşşâr Avvâd Marûf), Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah (1973-1977). *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta I-IV* (thk. Muhammed Abdullah İnân), Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

_____ (2009). *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye* (thk. Muhammed Mesud Cibrân), Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî.

İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer (1989). *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî.

Kâdı İyâz, İyâz b. Musa (1981). *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* (thk. Saîd Ahmed A'rab), Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye.

Manzano Moreno, E. (2012). *Los relatos de la conquista de al-Andalus en las fuentes árabes: un estudio sobre su procedencia.* <http://digital.csic.es/handle/10261/44814>.

Martínez Enamorado, V. (2008). Ibn Hayyan, el abanderado de la historia de al-Ándalus. *Jábega*, (97), 30-43.

_____ (2005). Crónica Anónima de 'Abd al-Rahman III. *Enciclopedia de al-Andalus* Granada: Fundación El Legado Andalusi. I, 141-143.

Mekkî, M. A. (1957). Egipto y los orígenes de la historiografía arábigo-española. Contribución al estudio de las primeras fuentes de historia hispanomusulmana. *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos*, (5/ 1-2), 157-248.

Molina, L. (1984). Orosio y los Geógrafos Hispanomusulmanes. *Al-Qantara*, (5), 63-92.

_____ (2015). Sobre el autor del *Dikr bilâd al-Andalus*. *Al-Qantara*, (36), 259-272.

Müellifi meçhul (1983a), *Zikru bilâdi'l-Endelüs* (thk. Luis Molina), Madrid: Consejo Superior Investigaciones Científicas.

Müellifi meçhul (1983b). Zeyl. *el-Beyânü'l-muğrib* (thk. E. L. Provençal-G.S. Colin), Beyrut: Dâru's-Sekâfe.

Müellifi meçhul (1989). *Ahbârun mecmû'atun fi fethi'l-Endelüs ve zikri men veliyehâ mine'l-ümerâ ilâ duhûli Abdirrahmân b. Mu'âviye ve tegallühî aleyhâ ve mülkihi fihâ hüve ve veledühû ve hurûbi'l-kâine fi zâlike beynehüm* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî.

Müellifi meçhul (2002). *Nübzetü'l-asr fi ahbâri mülûki Benî Nasr. Teslîmü Gırnâta ve nüzûhu'l-Endelüsiyyîn ile'l-Mağrib* (thk. Ferid el-Büstânî), Tıtvân: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.

Müellifi meçhul (2007). *Târîhu'l-Endelüs* (thk. Abdülkadir Bûbâye), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Özdemir, M. (2009). Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar), *İSTEM*, (14), 11-40.

Provençal, E. L. (2008). La Description de l'Espagne" d'Ahmad al-Razi. *Islamic Geography* (ed. Fuat Sezgin). Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften.

et-Tâzî, A. (1999). İbn Sâhibüssalât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XX, 299-300.

el-Ubûdî, C.-Tomar, C. (2000). İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, 74-76.

Viguera Molins, M. J. (1988). Cronicas de al-Andalus. *España. Al-Andalus. Sefarad: Síntesis y nuevas perspectivas* (ed. Felipe Maíllo Salgado), Salamanca: Universidad de Salamanca, 85-98.